

Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΜΑΡΑΘΩΝΑ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ ΚΩΜΩΔΙΑ*

Η νίκη στο Μαραθώνα, πριν από δύομιση χιλιάδες και ένα χρόνια, είχε λιγότερο στρατηγική, περισσότερο συμβολική σημασία, καθώς, με τη διατύπωση του Ηροδότου (6, 112): πρώτοι απ' όλους τους Έλληνες που εμείς γνωρίζουμε (οι Μαραθωνομάχοι) άντεξαν να βλέπουν μηδική πολεμική στολή και κείνους που τη φορούσαν· ως τότε οι Έλληνες φοβόνταν και μόνο τ' όνομα αν ακούγανε των Μήδων!

Ωστόσο, αν παραμερίσουμε το χρονολογικό προβάδισμα του Μαραθώνα, ήταν η Σαλαμίνα και η Πλάταια που σταμάτησαν οριστικά την ασιανή εισβολή στην Ευρώπη και οδήγησαν το φάντασμα του Δαρείου στους Πέρσες του Αισχύλου να ειπεί, πως τότε θα ιδούν οι Πέρσες ευτυχισμένες μέρες, αν δεν εκστρατεύουν στη χώρα των Ελλήνων, ακόμα και αν ο στρατός τους είναι μεγαλύτερος! (790 κ.ε.). Και όμως, ήταν η νίκη στο Μαραθώνα που έμεινε ν' ακούγεται ως κορωνίδα στ' αθηναϊκά επιτεύγματα, και δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε γιατί.

Ήταν πρώτα το αναμφισβήτητο γεγονός ότι στο Μαραθώνα οι Αθηναίοι είχαν αντιμετωπίσει τους Πέρσες μονάχοι, ή σχεδόν μονάχοι αν θυμηθούμε και τους χίλιους Πλαταιείς — οπωσδήποτε χωρίς τους αντίζηλους Σπαρτιατές! Ήταν ακόμα η προσπάθεια του Κίμωνα, όσο κυριαρχούσε στην πολιτική σκηνή, να δοξάσει τον πατέρα του, τον Μιλτιάδη, να ξεχαστούν οι κατοπινές του αποτυχίες, η δίκη και η καταδίκη του. Ήτανε τέλος η διπλωματική προσπάθεια της Αθήνας να ενισχύσει

---

* Εναρκτήρια ομιλία στο Δ' Πανελλήνιο Θεατρολογικό Συνέδριο που διοργάνωσε το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών στην Πάτρα (26-29 Μαΐου 2011). Έχουν προστεθεί υποσημειώσεις, αλλά ο προφορικός χαρακτήρας διατηρήθηκε στο ακέραιο.

το κύρος της, να επιβάλει και να στεριώσει την ηγεμονία της με πολιτικό όργανο τη συμμαχία της Δήλου. Με τέτοια δεδομένα το καταλαβαίνουμε οι Αθηναίοι να θυμίζονται, σε κάθε ευκαιρία και με κάθε έμφαση, τη δοξασμένη μέρα, όπου *Ἑλλήνων προμαχοῦντες ... χρυσοφόρων Μήδων ἐστόρεσαν δύναμιν*.

Πρώτο γνωστό μας παράδειγμα η απαίτησή τους στη μάχη των Πλαταιών να οδηγήσουν αυτοί το δεύτερο κέρασ, γιατί, όπως είπαν — τα λόγια τους από τον Ηρόδοτο (9, 27): και για το κατόρθωμα στο Μαραθώνα μάς αξίζει ετούτη η τιμή, κι άλλες πολλές μαζί της, εμάς που μόνοι μέσα στους Έλληνες μονομαχήσαμε με τους Πέρσες, κι επιχειρώντας έργο τόσο μεγάλο τα καταφέραμε, και νικήσαμε σαραντάξι έθνη! Τόσα τα είχε λογαριάσει ο Ιστορικός (7, 60 κ.ε.). Αυτά το 479 π.Χ., και κοντά πενήντα χρόνια αργότερα, το 432 π.Χ., τότε που ξεκινούσε ο Πελοποννησιακός πόλεμος, υποστηρίζοντας τις θέσεις τους στη συνέλευση της Σπάρτης, οι Αθηναίοι εκπρόσωποι είπαν — σε μετάφραση από τον Θουκυδίδη: ... για όσα έγιναν πολύ παλιά, τί ωφελεί να σάς μιλήσουμε [...]· αλλά για τα Μηδικά και για κείνα που σάς είναι γνωστά από προσωπική αντίληψη είναι ανάγκη να σας μιλήσουμε, ακόμα και αν η συχνή επανάληψή τους καταντάει ενοχλητική.¹ Και λίγο πιο κάτω: θέλουμε να πούμε δηλαδή, ότι στο Μαραθώνα προκινδυνεύσαμε μόνοι εναντίον των βαρβάρων... κλπ.

Όταν συχνακούγονταν αυτά και άλλα παρόμοια λόγια, ο Αριστοφάνης ήταν δεν ήταν δεκαπέντε χρονών. Παιδί είχε ζήσει τα ειρηνικά χρόνια της μεγάλης ακμής, τότε που την Αθήνα την κυβερνούσε ο Περικλής και μέρα με τη μέρα υψώνονταν τα μεγάλα έργα στην Ακρόπολη. Συγκεκριμένες πληροφορίες δεν έχουμε· όμως ο πατέρας του όχι, αλλά ο παππούς του πιθανό είναι να πολέμησε στη Σαλαμίνα και στην Πλάταια, αν όχι κιόλας στο Μαραθώνα. Ό,τι και να είχε συμβεί, σίγουρο είναι ότι Μαραθωνομάχοι και Σαλαμινομάχοι ζούσαν ακόμα στα χρόνια του ποιητή και διηγούνταν τις εμπειρίες τους. Ο ίδιος τούς παρουσιάζει στους *Αχαρνείς* (179-81) ως φανατικούς πολεμόχαρους υπερπατριώτες, και τους περιγράφει... — σε μετάφραση του Θρασύβουλου Σταύρου:

1. ... και τὰ μὲν πάνν παλαιὰ τί δεῖ λέγειν, ὄν ἀκοαὶ μᾶλλον λόγων μάρτυρες ἢ ὄφεις τῶν ἀκουσομένων; τὰ δὲ Μηδικά, καὶ ὅσα αὐτοὶ ξύνιστε, εἰ καὶ δι' ὄχλου μᾶλλον ἔσται αἰεὶ προβαλλομένοις, ἀνάγκη λέγειν (1, 73, 2) — μετάφρ. Ἀγγ. Βλάχου.

... γέροι
 Αχαρνικοί, σκληροί, στρυφνοί, κομμένοι
 σε ξύλο από πουρνάρι, από σφεντάμι,
 παλιοί πολεμιστές του Μαραθώνα.

Ας μην προτρέξουμε· το πρώτο που πρόσεξε και παίνεψε ο Κωμικός στις παλιές γενιές ήταν η εκπαίδευση που ανάθρεψε τους Μαραθωνομάχους.

Το 427, πριν ακόμα κλείσει τα είκοσι, παρουσίασε στα Αθήναια τους *Δαιταλείς* (τους ‘συντράπεζους’), όπου συγκρίνονταν και συγκρούονταν δύο αδέρφια, ένας της παλιάς σχολής, ο Σώφρων, και ένας της μοντέρνας, ο Καταπύγων (‘ο ακόλαστος’).² Το θέμα ήταν επίκαιρο, καθώς με το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου, με το λοιμό και το θάνατο του Περικλή, η παραδοσιακή αξία της ομαδικής αρετής ολοένα αδυνάτιζε, δίνοντας τη θέση της στο καινούριο ιδανικό της ατομικής επιτυχίας. Η παλαιά παιδεία, βασιζόταν στην άθληση και τη μουσική (λύρα, απαγγελία ποιητών σαν τον Ησίοδο, τον Όμηρο και το Σόλωνα), προετοιμάζοντας πολίτες καλούς *κἀγαθούς*: η νεότερη, έδινε βάρος στη σοφιστική συλλογιστική, στη ρητορική τέχνη πάνω απ’ όλα, που εξασφάλιζε την επικράτηση στα δικαστήρια και τη διάκριση στην εκκλησία του Δήμου.

Οι *Δαιταλείς* έχουν χαθεί· όμως ο Αριστοφάνης ξαναγύρισε στο ίδιο θέμα μετά το 423 π.Χ.,³ στις αναθεωρημένες *Νεφέλες*, όπου, στη λογομαχία ανάμεσα στον Δίκαιο και τον Άδικο λόγο συναντούμε πάλι τη σύνδεση της *ἀρχαίας παιδείας* με τα χρηστά ήθη και τη γενιά των πολεμιστών του Μαραθώνα. Αφού περιγράψει πόσο φρόνιμα, πόσο σεμνά και σεβαστικά συμπεριφέρονταν οι νέοι στα παλιά τα χρόνια, ο Δίκαιος λόγος το λέει ξεκάθαρα:

... ἀλλ’ οἷν ταῦτ’ ἐστὶν ἐκεῖνα,
 ἐξ ὧν ἄνδρας Μαραθωνομάχας ἡμῆ παιδευσις ἔθρεφεν. (985-6)

2. Το αν και πόσο ο Καταπύγων παραπέμπει στο νεαρό Αλκιβιάδη (περ. 450-404 π.Χ.) μένει να συζητηθεί, καθώς σε ανάλογο χωρίο από τους *Αχαρνείς*, ο Κλεινίου παρουσιάζεται ως *εὐρόπρωκτος και λάλος* (716).
3. Στην επανάληψη υποστηρίχτηκε ότι το κέντρο βάρους έχει μετακινηθεί από τη ρητορική στη σοφιστική, αλλά οι δύο έννοιες δύσκολα ξεχωρίζουν, ένα παραπάνω όταν ο Σωκράτης δεν είναι γνήσιος εκπρόσωπος της Σοφιστικής, και ο Στρεψιάδης άλλο δε ζητά από τρόπους να ξεγελάσει τους δανειστές του με τα λόγια.

Αντίθετα, οι απόφοιτοι της καινῆς παιδείσεως — της καινούριας αγωγῆς μεταφράζει ο Σταύρου — δασκαλεμένοι από τον Άδικο λόγο να λέν τ' αντίθετα στους νόμους και το δίκιο — τοῖσι νόμοις καὶ ταῖς δίκαις τὰναντί ἀντιλέξει (1040) —, ταυτίζονταν με τον Καταπύγονα στους Δαιταλείς.

Χαμένοι οι Δαιταλείς, χαμένες και οι πρώτες Νεφέλες· νά όμως που ανάμεσα στα δυο περισώθηκαν οι Αχαρνείς του 425 και οι Ιππείς του 424 π.Χ. Επιστροφή λοιπόν στους Αχαρνείς, όπου οι γερο-Μαραθωνομάχοι και Σαλαμινομάχοι του Χορού βρίσκουν την ευκαιρία στην Παράβαση να κατηγορήσουν την πόλη πως όχι μόνο δεν τους βαγιοκλαδίζει όπως τ' αξίζουν, αλλά και τους ταλαιπωρεί :

Μας μεπερδεύετε σε δίκες, δε σας καίγεται καρφί
να μας κάνουνε κορόιδα κάτι ρήτορες νεαροί ... (679 κ.ε.)

και πιο κάτω, προετοιμάζοντας συγκεκριμένο παράδειγμα:

Πράματ' είναι αυτά σωστά, γέροντα μ' άσπρα μαλλιά
να τον τσακίζουν εκεί στην κλεψύδρα κοντά [...]
Στο Μαραθώνα πολέμησε αντρεία για την πατρίδα μας·
στο Μαραθώνα τους Πέρσες τους βάζαμε μπρος·
τώρα μάς βάζουνε μπρος, μάς νικούν κάτι πρόστυχοι. (692 ... 700)

Σε συσχετισμό με τις δίκες, όπου βέβαια οι νεαροί, παίζοντας στα δάχτυλα τη σοφιστική ρητορική, εύκολα στριμώχναν τους αμάθητους γέροντες, έχουμε το αιώνιο και δικαιολογημένο παράπονο των παλαιών πολεμιστών,⁴ ότι η πολιτεία δεν τους φροντίζει όσο θα έπρεπε. Μεγάλος ο πειρασμός να θυμηθούμε το Μακρυγιάννη, που έγραψε: *οι αγωνισταί και χήρες των σκοτωμένων κι αρφανά παιδιά τους, κ' εκείνοι οπού θυσίασαν το δικόν τους στα δεινά της πατρίδος ας γκεξερούν (ας τριγυρνούν) εις τους*

4. Ο Μαραθώνας δεν είναι η μόνη μάχη που με τη μια ή την άλλη ευκαιρία μνημονεύουν οι αριστοφανικοί Χοροί: εκτός από τη Σαλαμίνα (*Αχαρν.* 677, *Βάτρ.* 33, 191, 204, 693 κκ.) και το Αρτεμίσιο (*Σφήκ.* 1122, *Λυσιστρ.* 1251), οι γέροντες θυμούνται στους *Σφήκες* (236, 355) τη φρουρά του Βυζαντίου (478 π.Χ.) και την άλωση της Νάξου (460 π.Χ.), στη *Λυσιστράτη* (665) το Λειψύδριο (τέλος του 6ου αι.), και στις *Εκκλησιάζουσες* (304) τα Οινόφυτα (456 π.Χ.). Για τον κοινό αυτό τόπο βλ. R.G. Ussher, *Aristophanes Ecclesiazusae*, Oxford 1973, 119, όπου και βιβλιογραφία.

δρόμους ξυπόλυτοι και ταλαιπωρημένοι κι ας λένε “ψωμάκι”. [...] Η φτώχεια άξηνε· λίγον φταιξιμο να κάμη ο αγωνιστής, χάρη (φυλακή) άλλος επί ζωγής, άλλος κόφιμον με τη τζελατίνα (αποκεφαλισμός). Όλο τέτοιες καλωσύνες έχομεν. [...] Και θησαύρισαν οι κριταί μας και οι αβοκάτοι μας. Το κράτος έτσι πάγει πολλά ομπρός.⁵

Από το Μακρυγιάννη στον Αριστοφάνη επιστρέφουμε εύκολα, με τη βοήθεια του Ντίνου Χριστιανόπουλου, του σαλονικιού ποιητή που έγραψε το γνωστό “Καημένε Μακρυγιάννη νά ’ξερες γιατί το τζάκισες το χέρι σου· / το τζάκισες για να χορεύουν σείκ τα κωλόπαιδα”, όπου ο τελευταίος χαρακτηρισμός από πολλές απόψεις ταυτίζεται με τους καταπύγονες του Κωμικού.⁶

Δεκατρία χρόνια αργότερα, το 412 π.Χ., σύγχρονος του Αριστοφάνη ο κωμωδιογράφος Εύπολης είχε τη λαμπρή ιδέα ν’ αναστήσει για τις ανάγκες της κωμωδίας του *Δήμοι*, τέσσερις σημαντικούς Αθηναίους ηγέτες, τον Σόλωνα, τον Μιλτιάδη, τον Αριστείδη και τον Περικλή, παρουσιάζοντάς τους να σχολιάζουν τις νεότερες πολιτικές εξελίξεις. Έχουμε σ’ ένα απόσπασμα τον Μιλτιάδη⁷ να ορκίζεται *μὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι, τὴν ἐμὴν μάχην*, προλαβαίνοντας το περίφημο *ὁμοτικὸν σχῆμα* του Δημοσθένη: *μὰ τοὺς ἐν Μαραθῶνι προκινδυνεύσαντας*.⁸ Έχουμε σε άλλο απόσπασμα το Χορό (;) να εξορκίζει τον Μιλτιάδη και τον Περικλή: μην επιτρέπετε πια να κυβερνούν *μειράκια κινούμενα* (“νεαροί κουνιστοί”), που σέρνουνε τη στρατηγία στα πόδια τους.⁹ Το τελευταίο είναι κάπως σκοτεινό, αλλά στο σύνολό του το χωρίο επιβεβαιώνει ως κωμικό τόπο την αρνητική στάση των παροπλισμένων γέρων απέναντι στους νέους που προκόβουν — ή μήπως καλύτερα: την καταδικαστική στάση των στέριων, έμπειρων και μυαλωμένων γερόντων απέναντι στους ανεργμάτιστους και αμφίβολης ηθικής νεαρούς αριβίστες;

5. *Απομνημονεύματα*, Αθήνα (Γαλαξίας) 1971, 380 κ.ε.

6. Ο Σταύρου μεταφράζει τον όρο πότε με το ‘αισχρός’ (*Νεφ.* 529, 909) πότε με το ‘κουνιστός’ (*Ιππ.* 639), πότε με το ‘ξεσκιτισμένος’ (*Σφήκ.* 84)· ο Βάρναλης προτιμά τα ‘κωλότρυπος’ (*Νεφ.* 529), ‘κουφαλότρυπος’ (*Νεφ.* 909), και ‘κοφινόκωλος’ (*Ιππ.* 639).

7. Στο Μιλτιάδη μπορεί ν’ αναφέρεται και το απόσπ. 233 Κ.-Α., από την κωμωδία *Πόλις*, που παρουσιάστηκε το 422 π.Χ. : ... *ὅς τὴν Μαραθῶνι κατέλιψ’ ἡμῶν οὐσίαν*.

8. Απόσπ. 106 Κ.-Α = *Περί ύψους* 16, 3, όπου και ο συσχετισμός με το Δημοσθένη (*Π. στεφ.* 208).

9. Απόσπ. 104 Κ.-Α.: *καὶ μηκέτ’, ὄναξ Μιλτιάδη καὶ Περίκλειος / ἑάσατ’ ἄρχειν μειράκια κινούμενα* (codd. βινούμενα Meineke), / *ἐν τοῖν σφυροῖν ἔλκοντα τὴν στρατηγίαν*.

Στους *Ιππείς*, κάποια στιγμή, ο Αγοράκριτος, μιλώντας στον προσωποποιημένο Δήμο της Αθήνας, του λέει:

... εσύ, που γερό ο Μαραθώνας σπαθί
σε είδε ενάντια στους Μήδους να υψώνεις
και που η νίκη σου δίνει τον τρόπο σ' εμάς
ν' αραδιάζουμε λόγια μεγάλα ...
... και νικήσας ἡμῖν μεγάλως ἐγγλωττοτυπεῖν παρέδωκας ...¹⁰

Είναι η μοναδική, όσο ξέρουμε, φορά που ο Αριστοφάνης ειρωνεύεται την υπερβολική χρήση, τη ρητορική και πολιτική κατάχρηση της νίκης, που για να θυμηθούμε πάλι τον Θουκυδίδη, η συχνή προβολή της καταντούσε ενοχλητική.

Παρόλ' αυτά, αργότερα στην ίδια κωμωδία, μετά την ανανέωση — σήμερα θα μιλούσαμε για επανίδρυση, επανεκκίνηση, επανεφεύρεση κλπ.¹¹ — του αθηναϊκού Δήμου, που πια ξανάγινε όπως τότε που συντρόφευε με τον Αριστείδη και τον Μιλτιάδη (1325), ο Χορός τον υποδέχεται σε θριαμβικό κλίμα με την προσφώνηση:

Χαῖρ' ὃ βασιλεῦ τῶν Ἑλλήνων· καί σοι ξυγαίρομεν ἡμεῖς.
τῆς γὰρ πόλεως ἄξια πράττεις και τοῦ ἄν Μαραθῶνι τροπαίου (1333 κ.ε.)¹²

10. Σεμνολογεῖν τὰ ἐκείνων καὶ αἰεὶ ἐπὶ γλώττης ἔχειν (Σχ.). Στους *Ιππείς* έχουμε έναν ακόμα υπαινιγμό στη μάχη του Μαραθώνα, όταν στην εκκλησία του Δήμου ο Αγοράκριτος, για να ξεπεράσει τον Παφλαγόνα στην εύνοια των Αθηναίων, υποσχεται να θυσιαστούν διακόσια βόδια και χίλιες γίδες στην Άρτεμη την Αγροτέρα (660 κ.ε.). Η υπόσχεση παραπέμπει στο γνωστό τάμα του πολέμαρχου Καλλίμαχου, που πριν από τη μάχη είχε υποσχεθεί να θυσιάσει στην Αγροτέρα τόσα βόδια όσα θύματα θα είχαν οι εχθροί. Τελικά οι έξι χιλιάδες τετρακόσιοι πεσόντες Μήδοι και Πέρσες παραήταν πολλοί, και οι Αθηναίοι από τότε και κάθε χρονιά θυσίαζαν μόνο πεντακόσια γίδια.
11. Στην *Οικονομική Καθημερινή* της 11.5.2011 διαβάζουμε ότι στις Economist Conferences: 15th Roundtable with the Government of Greece ένα θέμα θα είναι και το Re-inventing Greece!
12. Το τρόπαιο μνημονεύεται ακόμα στο απόσπ. 429 Κ.-Α. από την κωμωδία *Ολκιάδες* (423 π.Χ.): καὶ κολλύραν †τοῖσιν περῶσι† διὰ τοῖν Μαραθῶνι τροπαίον, όπου οι Μαραθωνίτες περαματάρηδες παίρνουν ιδιαίτερη αμοιβή μια 'κουλούρα' γιατί βοήθησαν να έρχονται τρόφιμα από την Εύβοια, και στη *Λυσιστράτη* (411 π.Χ.), όπου ο χορός των γερόντων απεύχεται: μή νυν ἔτ' ἐν τετραπόλει τοῦμὸν τροπαίον εἶη (285).

Τρόπαιον μπορεί να σημαίνει γενικά τη νίκη, αλλά παραπέμπει και στο εξαιρετικά τιμητικό μαρμάρινο τρόπαιο της μάχης του Μαραθώνα – ψηλή κολόνα με άγαλμα της Νίκης – στον τόπο όπου έγινε η μεγάλη σφαγή των Περσών, σήμερα δίπλα στο ναό της Παναγιάς της Μεσοσπορίτισσας.¹³ Εκτός από το χωρίο των *Ιππέων*, το *τρόπαιο* μνημονεύεται, με τα ίδια σχεδόν λόγια, στους *Σφήκες*, όπου ο Βδελυκλέων λογαριάζει ότι με τα τόσα που εισφέρουν οι συμμαχίδες, αν έστεργαν του λαού οι προκομμένοι προστάτες να τα διαχειριστούν σωστά, οι Αθηναίοι θα περνούσαν ζωή χαρισάμενη ...

... σαν που αξίζει σ' ανθρώπους μιας γης σαν αυτή
 τροπαιούχους ενός Μαραθώνα! (711)

Στους *Σφήκες*, στο δεύτερο μέρος της Παράβασης, οι γέροντες δικαστές του Χορού αναπολούν τις παλιές τους δάφνες, ανάμεσά τους και τη μάχη στο Μαραθώνα. Τραγουδούν ότι πάλαι ποτέ ήταν *ἄλκιμοι μὲν ἐν χοροῖς, ἄλκιμοι δ' ἐν μάχαις* (1061), και κρίνουν πως ακόμα και τώρα τα γεράματά τους αξίζουν περισσότερο από την επιμελημένη εμφάνιση, τα κατσαρά και την *εὐρυπρωκτίαν* των νεαρών. Το θέμα μάς είναι πια γνωστό, αλλά προσέχουμε ότι τούτη τη φορά οι βετεράνοι του Μαραθώνα δεν παρουσιάζονται ως θύματα των δικαστηρίων, όπως στους *Αχαρνείς*, αλλά δικάζουν και καταδικάζουν οι ίδιοι – μία από τις πολλές αναστροφές που συναντούμε στους *Σφήκες*, όπου συμβαίνει και το παράδοξο, ο γιος να είναι πιο μυαλωμένος από τον πατέρα!

Στη συνέχεια οι γέροντες γίνονται πιο συγκεκριμένοι, κι εξηγούν πώς και γιατί παρουσιάζονται ως σφήκες με κεντρί:

... γέννημα είμαστε και θρέμμα γνήσιο αυτής της Αττικής
 εμείς μόνοι, οι αντρειωμένοι, που έκαμαν πολλά καλά
 στην Αθήνα τότε που ήρθε ο βάρβαρος
 κι όλες τις σφηκοφωλιές μας να χαλάσει θέλοντας
 πυρπολούσε όλη την πόλη και τη γέμιζε καπνό.
 Τότε δόρυ εμείς κι ασπίδα πήραμε και τρέξαμε
 κι ήπιαμε θυμό ξυδάτο και πιαστήκαμε μ' αυτούς,
 σε πυκνή γραμμή, τα χείλια τα δαγκώναμε μ' οργή,
 κι απ' τα σύννεφα τα βέλη δε φαινόταν ο ουρανός.

13. Βλ. Γ. Στάινηχάουερ, *Ο Μαραθών και το αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα (Ίδρυμα Ι. Λάτση) 2009, 155.

Μα τους διώξαμε το βράδυ με θεούς βοηθούς πολλούς :
 πριν τη μάχη, απ' τις γραμμές μας κουκουβάγια είχε διαβεί.
 (1076-1086)¹⁴

Εδώ συμφύρονται πολλά, με πρώτη την ταύτιση των Αθηναίων πολεμιστών με σφήκες, που με τη σειρά της οδηγεί τον ποιητή ν' ανακατέψει την περσική εκστρατεία του 490 π.Χ. με τον εμπρησμό της Αθήνας, που έγινε δέκα χρόνια αργότερα. Ακόμα, είναι μαρτυρημένο από τον Ηρόδοτο (6, 112, 3) ότι οι Αθηναίοι έτρεξαν να συγκρουστούν με τους Πέρσες και ότι τους νίκησαν με τη βοήθεια των θεών· όμως το θέμα της κουκουβάγιας που πριν μάχεσθαι τὸν στρατὸν διέπτατο για καλοσημαδιά, είναι δανεισμένο από τη ναυμαχία της Σαλαμίνας,¹⁵ και τα βέλη που κρύβουν τον ουρανό αντιγράφουν τα περσικά βέλη που θα σιέπαζαν τον ήλιο στις Θερμοπύλες (Ηρόδ. 7, 226).

Δεν είναι βέβαια ο Αριστοφάνης που τα μπερδεύει, αλλά οι υποτιθέμενοι γέροντες του Χορού, που αν πραγματικά πολέμησαν στο Μαραθώνα είναι πια περασμένα ενενήντα. Θεσ από περσευάμενο πατριωτισμό, θεσ από σύγχυση ανακατώνουν αλήθειες ψέματα, δικαιώνοντας τον ιστορικό Θεόπομπο, που τον τέταρτο αιώνα ισχυρίστηκε ότι η μάχη του Μαραθώνα δεν έγινε όπως όλοι την υμνούν, και αμφισβήτησε όσα ακόμα κοκορεύεται η πόλη των Αθηναίων κι εξαπατά τους Έλληνες: ... ὅσα ἄλλα ἢ Ἀθηναίων πόλις ἀλαζονεύεται καὶ παρακρούεται τοὺς Ἕλληνας.¹⁶

Τελευταίο από τα πρώιμα έργα, η *Ειρήνη* δεν αναφέρεται σε παλιές πολεμικές δόξες. Μόνο για το Δία ακούμε κάποια στιγμή πως αν δεν συνεργαστεί, ο Τρυγαίος θα τον καταγγείλει ότι πρόδωσε την Ελλάδα

14. Σε ολόκληρη την ομιλία τα παραθέματα από τις κωμωδίες του Αριστοφάνη παρουσιάζονται στη λαμπρή μετάφραση του Θρασύβουλου Σταύρου.

15. Μπορεί ο σχολιαστής να σημειώνει: *φασί κατά τὸ ἀληθές γλαῦκα διαπτάσθαι τὴν νίκην τοῖς Ἀθηναίοις ἀπαγγέλλουσιν*, μπορεί και πραγματικά κάποιος αλαφροϊσκιωτος πολεμιστής να το πρόσεξε — ο τόπος έχει πολλές κουκουβάγιες —, δεν παύει γι' αυτό στο συγκεκριμένο χωρίο ο Αριστοφάνης να δανείζεται το θέμα από την κουκουβάγια που ο Πλούταρχος (*Θεμιστ.* 12) μαρτυρεί ότι πέταξε στα δεξιά των ελληνικών πλοίων στη Σαλαμίνα: *λέγεται δ' ὑπὸ τῶν τὸν μὲν Θεμιστοκλέα περὶ τούτων ἀπὸ τοῦ καταστρώματος τῆς νεῶς διαλέγεσθαι, γλαῦκα δ' ὀφθῆναι διαπετομένην ἐπὶ δεξιᾷ τῶν νεῶν καὶ τοῖς καρχησίοις ἐπικαθίζουσιν*.

16. *FGrHist* 115 F 153 = *Θέων Προγυμν.* 2, 67 Sp.: *ἔτι δὲ καὶ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην οὐκ οἶαν ἅπαντες ἕμνοῦσι γεγεννημένην, “καὶ ὅσα ἄλλα” φησὶν (ο Θεόπομπος) “ἢ Ἀθηναίων πόλις ἀλαζονεύεται καὶ παρακρούεται τοὺς Ἕλληνας”*.

στους Μήδους.¹⁷ Το ίδιο ισχύει και για τους *Όρνιθες*, όπου ο εράσμιος λειμώνας του Μαραθώνα μνημονεύεται μόνο ως κατοικία πουλιών (245 κ.ε.)· το ίδιο και για τη φιλειρηνική *Λυσιστράτη*. Μόνο στις *Θεσμοφοριάζουσες* συναντούμε μια χαρακτηριστική, πολύτιμη για μας αναφορά στη μάχη του Μαραθώνα.

Στην *Παράβαση* ο Χορός αξιολογεί γυναίκες και άντρες κρίνοντας από τα γυναικεία ονόματα και μόνο! Θεωρεί, παράδειγμα, ότι η *Ναυσι-μάχη* είναι καλύτερη από τον τότε ναύαρχο Χαρμίνο και η *Ευ-βούλη* ανώτερη απ' όλους τους βουλευτές· διαφορετικά, στην περίπτωση της *Αριστο-μάχης* και της *Στρατο-νίκης*, δηλώνει ότι ... *χρόνου πολλοῦ πρὸς ἐκείνην τὴν Μαραθῶνι, [...] ὕμῶν οὐδείς οὐδ' ἐγχειρεῖ πολεμιζεῖν*: από πολύν καιρό με τη μάχη και τη νίκη στο Μαραθώνα κανείς μας ούτε που δοκιμάζει να συνεριστεί.

Λίγο πριν από το τέλος μιας πτωτικής πορείας, όπου η δυναμική της αθηναϊκής δημοκρατίας, μετά την κορύφωσή της, πήρε να κατεβαίνει σκαλί σκαλί στο κακού τη σκάλα, ο Χορός των γυναικών, αποδίδοντας εξαιρετική τιμή στο δοξασμένο ξεκίνημα του Μαραθώνα, θαρρείς και καταθέτει επιτάφιο στεφάνι στην από χρόνο πολλοῦ χαμένη πολεμική αλκή της Αθήνας. Από εδώ και πέρα, ακόμα και η *Κωμωδία*, για να θυμηθεί και να θυμίσει περασμένα μεγαλεία, πρέπει να κατεβεί να τ' αναζητήσει στον Κάτω Κόσμο, όπως και συμβαίνει την παραμονή της μεγάλης καταστροφής, το 404 π.Χ., στους *Βατράχους*! Μιλά ο *Αισχύλος* για το πώς είχε διαπλάσει τους Αθηναίους με τα έργα του:

Ήταν άντρες γενναίοι και τετράπηχοι αυτοί,
 ναι, δεν ήταν πολίτες που ο νους τους
 πώς το χρέος να ξεφύγουν, χυδαίοι, βρομεροί
 όπως τώρα αχρείοι και παλιάτσοι·
 από πάνω τους φύσαε πολέμου πνοή,
 λόγχεις, δόρατα, ασπρόφουντα κράνη,
 και κνημίδες, πηλίκια βαριά, και καρδιές
 σαν εφτάβουίδες στέρεες ασπίδες. (1014-1017)

Από τα έργα του μνημονεύει τους μυθικούς *Επτά επί Θήβας* και τους *Πέρσες*, όπου μόνο ένας έμμεσος υπάρχει υπαινιγμός στην επιτυχία των Μαραθωνομάχων. Δεν παύει γι' αυτό ο *Αισχύλος*, που και ο ίδιος πολέ-

17. ... *γράφομαι / Μήδοισιν αὐτὸν προδιδόναι τὴν Ἑλλάδα* (107 κ.ε.).

μησε στο Μαραθώνα,¹⁸ ο *πρῶτος τῶν Ἑλλήνων πυργώσας ῥήματα σεμνά* (1004), να είναι ο πιο κατάλληλος ν' αντιπροσωπεύσει τη δοξασμένη γενιά απέναντι στον νεωτερικό, μεταμοντέρνο αν θέλετε, Ευριπίδη, που για τα λυρικά του ...

από παντού μαζεύει : πορνογράγουδα,
ανατολίτικους σκοπούς, στιχάκια από τον κλήδονα,
χορευτικά, θρηνητικά και άλλα. (1301-3)

Έτσι, με την αντιπαράθεση δύο κατ' εξοχήν εκπροσώπων της παλιάς και νέας εποχής, ολοκληρώνεται στην Αρχαία Κωμωδία, στον Αριστοφάνη, η παρουσίαση και σατιρική εκμετάλλευση της βαθμιαίας μετάλλαξης της αθηναϊκής δημοκρατίας.¹⁹ Από τη νίκη του Μαραθώνα στην ήττα του 404, από τον Μιλτιάδη και τον Θεμιστοκλή στους δημαγωγούς, από την *ἀρχαίαν παιδείαν* στην *καινήν παιδείαν*, από τους 'σώφρονες' στους 'καταπύγονες', ακόμα και στη μουσική, από τον Φρόνιχο στον Κινησία και στο νέο διθύραμβο, η Αθήνα — όχι μόνο στα μάτια των γερόντων, που πάντα μεγαλύνουν τους παλιούς καιρούς και μυκτηρίζουν τα νέα ήθη —, πορεύτηκε από το κακό στο χειρότερο· και ήταν ευκαιρία και καθήκον για τον Κωμικό που έζησε και έδρασε στα χρόνια της μεγάλης κατηφόρας, να το δείξει, να το εκμεταλλευτεί και να το καυτηριάσει. Στο τέλος μιας μεγάλης κατηφόρας κι εμείς, κρίμα μεγάλο να μην έχουμε μαζί μας έναν Αριστοφάνη. Θα είχε σίγουρα πολλά να πει, να μάς διδάξει!

-
18. Ο Ευριπίδης την εκμεταλλεύεται αυτή τη σχέση του Αισχύλου με το Μαραθώνα όταν, σατιρίζοντας τα λυρικά του, παρεμβάλλει μετά από κάθε στίχο το αινιγματικό *τοφλαπτοθρατ*, οπότε ο Διόνυσος απορεί και απευθύνει στον Αισχύλο την ερώτηση: *τί τὸ 'φλαπτοθρατ' τοῦτ' ἐστίν; Ἐκ Μαραθῶνος ἤ / πόθεν συνέλεξας ἱμονιοστρόφον μέλι;* Για μια προσπάθεια ερμηνείας, βλ. Φ. Κακριδής, "Κριτικά και ερμηνευτικά στον Αριστοφάνη", *Δωδώνη* (ΕΕΦΣΠΙ) 1 (1972) 119 κ.ε.
19. Τον τέταρτο αιώνα ο Μαραθώνας δεν ξεχάστηκε· όμως για την πιθανή παρουσία του στη Μέση Κωμωδία μαρτυρίες δεν έχουμε παρά μονάχα μία, την κωμωδία *Μαραθῶνιοι* του Τιμοκλή, απ' όπου το ένα πάλι και μοναδικό απόσπασμα υπογραμμίζει τη διαφορά ανάμεσα στην ερωτική συνεύρεση με παιδούλα (*κορίσκη*) ή με πόρνη (*χαμαιτύπη*). Οποιοσδήποτε συσχετισμός με τη μάχη του Μαραθώνα φαίνεται απίθανος.